

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ КОМПЛЕКСНОЇ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ФІНАНСОВОГО ШАХРАЙСТВА

Чернявський Сергій Сергійович,

*начальник наукової лабораторії проблем запобігання та розкриття тяжких злочинів
Київського національного університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник*

Розглянуто концептуальні засади формування комплексної криміналістичної методики розслідування фінансового шахрайства.

In the article there are the considered theoretical bases of forming of complex method of investigation of financial fraud.

Рассмотрено концептуальные основы формирования комплексной криминалистической методики расследования фінансового мошенничества.

Ключові слова: методика розслідування злочинів, фінансове шахрайство, розслідування

Ефективне розслідування злочинів неможливе без раціональної організації цієї діяльності, що передбачає обрання оптимальних методів одержання доказової інформації у межах встановлених законом процедур та з урахуванням особливостей механізму слідоутворення. Методика розслідування злочинів (або криміналістична методика), з одного боку, є діяльністю правоохоронних органів, з іншого – завершальним розділом науки криміналістики, який містить наукові положення та розроблені на їх основі практичні рекомендації для найбільш раціонального здійснення цієї діяльності. Тому розробка теоретичних засад методики розслідування – це необхідна основа вирішення цього важливого для практики завдання.

Проблеми методики розслідування злочинів були об'єктом пильної уваги вчених на різних етапах становлення й розвитку криміналістики. Перші роботи сягають 20-х років ХХ століття, коли “методику” розглядали як складову “уголовной тактики” (І.М. Якимов, В.І. Громов, Б.М. Шавер).

У 50-х роках криміналісти почали розробляти методику розслідування укрупнених груп злочинів, передбачених різними главами Кримінального кодексу (КК), зокрема розкрадань та інших порушень у сфері господарювання (Ю.П. Аленін, М.В. Володько, Г.Ю. Жирний, А.О. Крикунов, Б.Г. Розовський, І.М. Макарь, О.Г. Птіцин, В.Д. Пчолкін та ін.). Водночас з'явилися окремі програми розслідування розкрадань, вчинених таємно (І.Ф. Ясенєв, В.К. Чаюк); шляхом обману (В.І. Гаєнко), а також привласнення, розтрати та зловживання службовим становищем (О.А. Зуєв, С.В. Парфенков, А.Л. Дудніков).

З середини 70-х років авторським колективом Інституту прокуратури спільно з Економічним інститутом при Держплані СРСР і Науково-дослідною лабораторією МВС СРСР (відповідальний редактор В.Г. Танасевич) розпочато підготовку серії робіт, де зроблено успішну спробу систематизації суб'єктів і способів підготовки, вчинення та приховування розкрадань у різних сферах господарювання.

Пізніше побачили світ праці, в яких деталізовано важливі для практики питання методики розслідування господарських злочинів. Йдеться про методику розслідування розкрадань у особливо великих розмірах (В.М. Суценко); використання тактичних операцій у розслідуванні (В.О. Князєв); розшук викраденого майна (В.І. Ткаченко). Узагальнено фундаментальні методологічні питання, зокрема щодо взаємозв'язку методики розслідування злочинів і слідчої тактики (А.Ф. Волобуєв); взаємовпливу слідчої практики та методики розслідування (Л.М. Черновецький); значення усталеності способу вчинення злочину для його розкриття (В.В. Чурпіта).

Розробка проблем криміналістичної методики на цьому етапі стосувалась, передусім, окремих питань розслідування злочинів відповідно до побудови норм законодавства про кримінальну відповідальність. Згодом, по мірі накопичення емпіричного матеріалу та розвитку загальної теорії криміналістики, розпочалось вивчення методологічних засад цієї діяльності, її загальних положень, які нині складають базу кожної окремої методики.

Уперше теоретичні аспекти криміналістичної методики ґрунтовно досліджені О.Н. Колесніченком у його

докторській дисертації (1967 р.). Згодом до цієї тематики звертались О.Я. Баєв, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, І.О. Возгрін, Є.П. Іщенко, М.П. Яблоков та інші вчені. Процес формування відповідних методологічних положень триває й донині, оскільки постійні зміни у суспільному житті та злочинній діяльності зумовлюють потребу подальшого удосконалення прийомів та засобів протидії злочинності.

Аналіз сучасного стану досліджень у галузі криміналістики свідчить, що в Україні склались потужні наукові школи, у рамках яких відбувається дослідження питань методики розслідування. Визнаними науковими центрами з вивчення зазначених проблем є Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, Національний університет імені Тараса Шевченка, Київський національний університет внутрішніх справ. Вченими цих установ підготовлено майже 90 % від загальної кількості дисертацій.

Предметом пізнання у методиці розслідування є закономірності, які поєднують окремі види злочинів, побудовані за кримінально-правовою ознакою (в основі – об'єкт злочинного посягання) або групи злочинів, виокремлені за криміналістично значущими ознаками (у їх основі – елементи криміналістичної характеристики).

Законодавство про кримінальну відповідальність та положення кримінального права, що встановлюють караність діянь та характер обставин, що впливають на ступінь і характер відповідальності, є визначальним чинником для розробки окремих методик розслідування та орієнтиром для визначення предмету доказування. Норми кримінально-процесуального права, що регламентують процес розслідування, впливають на структуру окремих методик, визначають форму, зміст, умови проведення і послідовність здійснення тих чи інших процесуальних дій.

Взаємозв'язок слідчої практики з криміналістичною методикою, на думку В.П. Бахіна, реалізується за такими основними напрямками: по-перше, дані слідчої практики є основою для пізнання закономірностей злочинної діяльності, форм її вияву, а також досвіду розкриття та розслідування злочинів; по-друге, потреби слідчої практики визначають завдання щодо розробки та вдосконалення конкретних спеціальних методик; по-третє, розроблені методичні рекомендації проходять перевірку практикою та дістають підтвердження своєї ефективності або неповноти та необґрунтованості; і, нарешті, нові засоби та прийоми, які застосовують на практиці набувають методологічну основу під час

наукового аналізу та узагальнення (приміром, потреба у проведенні деяких видів судових експертиз до порушення кримінальної справи знайшла оцінку в науці та стала предметом законодавчого розв'язання у проектах КПК України).

Для забезпечення ефективності методичних рекомендацій відбувається адаптація досягнень інших наук (гуманітарних, природничих, технічних). Водночас окремі положення застосовують безпосередньо, без їх перетворення, а решту пристосовують до завдань і цілей криміналістичного забезпечення слідчої діяльності.

Аналіз представлених у науці визначень методики розслідування злочинів дозволяє перейти до аналізу змісту та обсягу цього поняття. З точки зору етимології, методика – це сукупність взаємозв'язаних способів та прийомів доцільного проведення певної роботи. Іншими словами, це сукупність методів практичної діяльності. На думку вчених, сутність цієї категорії можна визначити як: систему наукових положень (В.П. Бахін); послідовність дій слідчого (Н.О. Селіванов); сукупність методів, прийомів і способів розслідування (І.О. Возгрін); інформаційну модель слідчої діяльності (О.В. Шмонін); комплекс тактичних завдань (В.Є. Корноухов) тощо.

Отже, методика розслідування злочинів – це система наукових положень та розроблених на їх основі практичних рекомендацій щодо організації пошуково-пізнавальних процесів, а також проведення, залежно від ситуації розслідування, комплексу процесуальних дій, оперативно-розшукових заходів і тактичних операцій, спрямованих на ефективне виявлення, закріплення, оцінку та використання доказової інформації у кримінальній справі.

Пошуком підстав для класифікації криміналістичних методик у різні часи займались В.П. Бахін, І.О. Возгрін, Ю.П. Гармасев, В.Є. Корноухов, І.М. Лузгін, Г.А. Матусовський, В.О. Образцов та інші вчені.

Узагальнюючи наведені в науці позиції щодо класифікації методик розслідування злочинів, дозволимо собі зазначити, що протиріч і суперечок у думках вчених набагато більше, ніж спільних позицій. По-перше, автори нерідко змішують підстави для виокремлення рівнів розподілу методик, що призводить до дублювання; по-друге, в окремих випадках не зовсім вдало обирануть підстави для розподілу методик (приміром, беруть за основу лише ситуації розслідування); по-третє, у класифікаціях здебільшого не простежується чітких критеріїв розподілу категорій “загальне”,

“особливе” і “окреме”. Не існує загальнови-
заної й логічно узгодженої класифікації
криміналістичних методик. Її відсутність
призводить до суттєвих ускладнень під час
розробки і застосування методичних
рекомендацій на практиці. Найгостріші супе-
речки серед вчених викликає проблема
“конкуренції” кримінально-правових і
криміналістичних підстав класифікації
злочинів та методик їх розслідування.

З розвитком інтеграційних підходів
до криміналістичних досліджень еконо-
мічних злочинів, поряд із визначенням
поняття, закономірно виникає питання про їх
класифікацію. Класифікація економічних
злочинів проводилась науковими
організаціями різних міжнародних
організацій, вченими країн Європи та США.
На необхідність криміналістичної
класифікації економічних злочинів з позицій
формування окремих методик
розслідування звертали увагу вітчизняні
вчені-криміналісти, зокрема А.Ф. Волобуєв,
О.Н. Колесніченко, В.В. Лисенко, Г.А.
Матусовський, В.Ю. Шепітько та інші.

Розмитість наукових підходів до
розуміння категорії “економічні злочини”
призводить до різноманітних підходів щодо
класифікації цих діянь, які, “традиційно”
розподіляють за кримінально-правовою
ознакою або за об'єктами зазіхання.

У даний час, проблема класифікації
методик розслідування економічних
злочинів набуває виняткової актуальності не
лише для криміналістичної науки, але й для
практичної діяльності. Різної, відсутність у
цьому узгодженої позиції негативно
позначаються на об'єктивності статис-
тичного обліку, розробці нових, найбільш
ефективних методик розслідування, й у
кінцевому рахунку – на підвищенні рівня
професіоналізму у протидії економічній
злочинності.

Аналізуючи погляди вчених-
криміналістів зазначені на питання побудови
методик розслідування економічних
злочинів, спробуємо узагальнити вихідні
методологічні положення з приводу цієї
складної проблеми.

По-перше, за ступенем спільності та
рівнем конкретизації криміналістичних
рекомендацій усі без виключення методики
слід диференціювати на загальні (науковий
рівень) та спеціальні (практичний рівень).
Загальні положення методики включають
дані вивчення закономірностей організації
та проведення розслідування, понятійний
апарат цього розділу науки, задачі й
принципи криміналістичної методики,
проблемні питання її розвитку, окремі
питання класифікації злочинів,
характеристику структури окремих методик

тощо. Загальні положення забезпечують
системність окремих методик, їх наукову
обґрунтованість та взаємозв'язок. Другий
рівень складають методики розслідування
окремих видів (груп) злочинів, які форму-
ються на основі загальних положень
криміналістичної методики з урахуванням
потреб слідчої практики.

По-друге, в основі розподілу
спеціальних методик розслідування є
положення криміналістичної класифікації.
Розробка науково обґрунтованих реко-
мендацій у методиці розслідування
передбачає використання
диференційованого підходу із
застосуванням додаткових як кримінально-
правових, так і криміналістичних її підстав.
Сформована у криміналістиці система мето-
дик розслідування традиційно визначається
побудовою відповідних розділів
законодавства про кримінальну
відповідальність. Водночас особливості
злочинів, важливі з точки зору їх
криміналістичної характеристики, не завжди
враховуються. Деякі криміналістично
однорідні види злочинів (приміром, шахрай-
ство, фіктивне підприємництво та підробка
документів) розміщені у різних розділах КК.
Натомість об'єктом пізнання в процесі
розслідування є слідова картина, що в тій чи
іншій мірі може містити відомості про ознаки
різних злочинів, а метою доказування –
формування системи доказів, які б підтверд-
жували наявність чи відсутність у діяч осіб
складу усіх (а не одного) злочинів.

Тому певні види злочинів, як
зазначає В.О. Образцов, можуть поєдну-
ватись поміж собою, бути
взаємопов'язаними, а їх розкриття та
розслідування потребує комплексного
підходу. Тож пріоритетним напрямом
формування методик розслідування
економічних злочинів є їх систематизація за
галузевою ознакою, тобто залежно від
певної сфери економічних відносин
(фінансова сфера, споживчий ринок тощо);
способу вчинення злочину (обман, привлас-
нення, підробка та ін.), а також з огляду на
професійні ознаки суб'єкта (матеріально-
відповідальні особи, підприємці, службовці
та ін.).

По-третє, пошук закономірностей
організації пошуково-пізнавальних процесів,
властивих економічним злочинам в цілому, є
актуальною проблемою криміналістичної
методики. Виявлення взаємозв'язків між
методиками у рамках цього класу дозволяє,
з одного боку, використати увесь комплекс
методичних рекомендацій, а з іншого – вик-
лючити їх дублювання. Водночас не можна
визнати вдалим спроби формування на
цьому рівні якоїсь універсальної методики
розслідування. На думку Р.С. Белкіна,

спроби створити універсальний метод розслідування, що не залежить від особливостей конкретних злочинів "...не может увенчатся успехом потому, что такая степень обобщения неизбежно превращала подобные рекомендации в абстракцию, бесполезную для практики".

З розвитком криміналістики стає зрозумілим, що вирішити проблему створення універсального методу ніколи не вдасться. У одному з перших підручників з курсу криміналістики автори слушно зазначали, що жодних шаблонів методів і способів, які можна було б механічно застосовувати при розслідуванні різних справ, немає. Не лише методика розслідування певних категорій справ, але й методика розслідування конкретної справи відрізняється низкою особливостей.

Зрозуміло, багатоплановий характер діяльності слідчого забезпечує не один який-небудь метод, а система взаємопов'язаних між собою різних методів пізнавально-практичної діяльності. Отже, окрема криміналістична методика розслідування певного виду або підвиду злочинів і є, по суті, методом розслідування. Адаптуючи або застосовуючи її, слідчий користується інтегративним підходом, який вибирає сукупність найбільш ефективних методів для даного виду або підвиду злочинів. Тому має рацію А. Дулов, який зазначає, що науковці-криміналісти повинні розробляти практичні методи розслідування, рекомендувати їх для практики, а слідчий, виходячи з конкретної ситуації, має самостійно вибирати їх і використовувати залежно від виду злочину, способу, яким він вчинений, та ситуації, що склалася на момент розслідування.

У цьому зв'язку Р. С. Белкін справедливо посилався на відомий вислів Р. Кірхгофа: "Немає нічого практичніше за хорошу теорію", який постулює принцип корисності дійсного наукового знання, а не "безпредметного теоретизування", тобто обґрунтування доктрин, які не мають реального практичного підґрунтя або застосування. Тому сучасні методи розслідування мають відповідати певним критеріям, серед яких головними є доступність для сприйняття практиками, можливість практичного застосування та практична доцільність.

По-четверте, у прикладному плані прийнятними є спеціальні методики, побудовані з урахуванням криміналістично значущих ознак. Чим вище ступінь спільності, тим більш схематична і менш детальна методика. Практику ж цікавлять конкретні програми, що відображають особливості окремих різновидів, підгруп злочинів окремого виду.

Аналіз стану наукового забезпечення розслідування економічних злочинів дозволяє вести мову про дві тенденції, що визначають перспективи формування окремих методик: їх деталізацію та інтеграцію.

Потребу деталізації методик визначають особливості слідчих ситуацій, що складаються, та інші обставини злочинної діяльності. Характерним прикладом цих методик є внутрішньовидові методики розслідування розкрадань у різних сферах господарювання.

Поряд з процесом деталізації розгорнувся процес інтеграції методик, коли почали створювати міжвидові групи злочинів, що відбивають особливості розслідування споріднених видів (комплексів) злочинів. Принцип інтеграції у криміналістичній методиці полягає в тому, що відбувається процес накопичення окремих рекомендацій з розслідування на рівень наукового узагальнення.

Як підкреслює Г. А. Матусовський, сутність комплексних методик полягає в тому, що більша частина злочинів економічного спрямування є множиною діянь, що кваліфікуються за сукупністю економічних та інших, суміжних з ними злочинів. Практика розслідування свідчить, що в кримінальному середовищі складаються складні схеми злочинної діяльності. це положення створює потребу розробки загальних методико-криміналістичних рекомендацій з розслідування цих злочинів на основі їх узагальнених криміналістичних характеристик.

Слід зазначити, що комплексні методики вже зарекомендували себе в криміналістиці, зокрема: методика розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів; методика розслідування статевих злочинів; методика розслідування комп'ютерних злочинів; методика розслідування податкових злочинів; методика розслідування екологічних злочинів та ін.

Вивчення кримінальних справ про окремі вияви фінансового шахрайства підтверджує цю тезу. У кожній справі слідчі зазвичай стикаються з потребою поєднання методичних рекомендацій розслідування низки господарських злочинів, зазіхань на власність, службових зловживань та ін..

Спеціальні методики розслідування фінансового шахрайства мають комплексний характер, оскільки поєднують особливості, що виходять за межі специфіки конкретного виду злочину і дозволяють використати у розслідуванні додаткові чинники, які визначаються ознаками,

характерними для групи різних злочинів. Обґрунтовуючи створення комплексної методики розслідування фінансового шахрайства, виходимо з таких концептуальних положень:

– в основі її створення – різні за своїм об'єктом склади злочинів (приміром, шахрайство, фіктивне підприємництво та підробка документів, що відносяться до різних розділів КК але об'єднані за криміналістичними ознаками), тобто йдеться про їх взаємозалежність у рамках єдиної технології вчинення шахрайства (єдині наміри організаторів, посібників і виконавців, єдині мотиви, єдині засоби тощо);

– її предметом є закономірності не всієї злочинної діяльності, а лише та її частина, що пов'язана з певним сегментом фінансової системи та специфічними формами реалізації фінансових правовідносин;

– підставою для її розробки є потреби правоохоронної практики, оскільки окремі ознаки цих злочинів тісно взаємозв'язані в процесі доказування, що визначає специфіку висунення й перевірки версій, планування розслідування, проведення окремих слідчих дій, оперативно-розшукових заходів, їх комплексів тощо (приміром, службові зловживання банківських працівників під час проведення кредитних операцій здебільшого є виявом їх співучасті у шахрайстві і тому доказування ознак злочину проти власності безпосередньо пов'язано з доказуванням службового злочину).

Необхідність створення комплексної методики розслідування фінансового шахрайства підтверджена практиками. Ця методика, на думку опитаних правоохоронців, має включати положення, що містять інформацію про те, які обставини встановлювати під час перевірки інформації про злочин, як організувати і здійснювати роботу на початковому етапі розслідування, яким чином діяти слідчому в ситуаціях, типових для цієї категорії справ.

Окремі методики розслідування фінансового шахрайства як конкретні програми розслідування формуються з урахуванням таких засад:

– в основі їх створення – алгоритми і програми проведення слідчих і процесуальних дій, оперативно-розшукових заходів, а також їх комплексів (криміналістичних операцій), спрямованість і послідовність яких залежать від різних чинників, передусім ситуацій розслідування.

– їх предмет обумовлений особливостями криміналістичної характеристики злочинів (насамперед, способу вчинення злочину);

– їх зміст визначають особливості пошуково-пізнавальних процесів, які характеризується комплексом кваліфікаційних, процесуальних, оперативно-розшукових, організаційно-управлінських, профілактичних завдань.

З урахуванням вищевикладеного, окремі методики розслідування фінансового шахрайства матимуть такий вигляд:

1) за сферою фінансової діяльності (галузева ознака):

– методика розслідування шахрайств у сфері розподілу та використання бюджетних коштів;

– методика розслідування шахрайств у кредитно-банківській сфері;

– методика розслідування шахрайств у сфері страхування;

– методика розслідування шахрайств у сфері діяльності небанківських кредитно-фінансових установ;

– методика розслідування шахрайств у сфері обігу цінних паперів та на фондовому ринку;

– методика розслідування шахрайств у сфері використання комп'ютерних технологій, електронних систем і мереж (Інтернет-шахрайство);

2) за кримінально-правовою (видовою) ознакою:

– методика розслідування базових злочинів (ст. 190, 222 КК України);

– методика розслідування підпорядкованих злочинів (ст. 200, 205, 208, 209, 218–221, 223, 224, 358, 361–363 КК України);

– методика розслідування супутніх злочинів (ст. 364, 366–370 КК України);

3) за іншими криміналістично значущими ознаками: залежно від специфіки окремих фінансових операцій; залежно від елементів способу вчинення злочинів; залежно від характеристики предмету злочину тощо.

Насамкінець можна зробити такі висновки.

Сучасний стан боротьби з економічною злочинністю визначив для криміналістики низку невирішених завдань. Найбільш суттєві з них – у галузі криміналістичної методики, оскільки саме тут відзначається основне відставання рівня науково-методичних рекомендацій від потреб практики. Йдеться не лише відсутність методик розслідування “нових” злочинів, а і про застарілість підходів до розслідування тих діянь (зокрема, шахрайства), що зберігаючи стару кримінально-правову форму, значно змінилися змістовно. Нині у криміналістиці розробка окремих методик ведеться за шаблоном, у якому практичний аспект, нерідко, взагалі відсутній, тоді як їх основою повинні бути саме методи, адаптовані до

рівня сприйняття конкретним користувачем.

Наразі є об'єктивна потреба в узагальненні і впорядкуванні існуючих методичних рекомендацій розслідування виявів фінансового шахрайства з метою формування комплексної криміналістичної методики. Об'єднані у єдиній класифікаційній групі ідеї і теоретичні положення стають цілісною теоретичною концепцією. В основі цієї концепції – характеристика різних видів злочинів, врахування якої дозволяє об'єднати окремі рекомендації у єдину методику. До допоміжних компонентів цієї концепції відносимо положення криміналістичної класифікації злочинів, криміналістичну характеристику злочинів, теорію криміналістичного прогнозування та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений : автореф. дис. на соискание науч. степени докт. юрид. наук : спец. : 12.00.09 "Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза" / А. Н. Колесниченко – Х., 1967. – 35 с.
2. Бахин В.П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962–2002). – Киев, 2002 – С. 42–63.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ "Перун", 2003. – С. 522.
4. Бахин В. П. Криминалистическая методика : [лекция] / Бахин В. П. – К., 1999. – 27 с.
5. Возгрин И. А. Криминалистическая методика / И. А. Возгрин. – Минск, 1983. – 212 с.
6. Гармаев Ю. П. Разработка комплексных методик расследования как перспективная тенденция развития криминалистических методических рекомендаций / Ю. П. Гармаев // Правоведение. – 2003. – № 4. – С. 154–160.
7. Корноухов В. Е. Методика расследования преступлений: теоретические основы / В. Е. Корноухов. – М., 2008. – С. 133–171.
8. Лузгин И. М. Развитие методики расследования отдельных видов преступлений / И. М. Лузгин // Правоведение. – 1977. – № 2. – С. 34–36.
9. Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ / Г. А. Матусовский. – Харьков : Консум, 1999. – С. 373–380.
10. Образцов В. А. Общие положения криминалистической методики расследования преступлений // Криминалистика : учебник / под ред. В. А. Образцова. – М., 1999. – С. 583–588.
11. Образцов В. А. Преступления, связанные с профессиональной деятельностью как объект криминалистического исследования / В. А. Образцов // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1982. – Вып. 36. – С. 92.
12. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р. С. Белкин. – М., 2001. – С. 99.
13. Голунский С. А. Криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / С. А. Голунский, Б. М. Шавер. – М., 1939. – С. 12.
14. Старушкевич А. Проблема загального та окремих методів розслідування злочинів у криміналістиці / А. Старушкевич // Право України. – 2004. – № 5. – С. 105–109.
15. Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений / А. В. Дулов. – Минск, 1979. – С. 38–40.
16. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р. С. Белкин. – М., 2001. – С. 116.
17. Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ / Г. А. Матусовский. – Харьков : Консум, 1999. – С. 377.
18. Чернявський С. С. Наукові основи розробки криміналістичної методики розслідування фінансового шахрайства / С. С. Чернявський // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 6. – С. 89–100.